

Kolejka, Josef

Závěr

In: Kolejka, Josef. *"Národnostní princip" a internacionalismus, 1789-1860 : vznik marxistické teorie národnostní otázky a "zahraniční politiky"*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1984, pp. 155-170

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122087>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Připomeňme nejdříve, že cílem této práce bylo zjistit předpoklady a zdroje marxistické teorie národnostní otázky a „zahraniční politiky“ dělnické třídy v období do založení I. internacionály. Na toto spojení zdánlivě samostatných oblastí v marxismu-leninismu upozornil B. Engels ve známém článku „Proč se dělnická třída zajímá o Polsko?“ z roku 1866. Engels tehdy upozornil na to, že vyhlášené právo Poláků na obnovu jejich státu neznamenal uplatnění buržoazního „národnostního principu“, ale určovalo důležitý úkol „zahraniční politiky“ mezinárodního dělnického hnutí. Engels zároveň připomenul, že právo utlačovaných národů na sjednocení a osvobození (osamostatnění) vyhlášovali evropští demokraté již ve 20. a 30. letech 19. století a že dělnická třída byla povinna vzhledem k současné situaci převzít tyto požadavky do svého programu.

Ke splnění vytčeného úkolu byl zvolen jednoduchý postup. Bylo třeba: 1. podat celkovou charakteristiku období do roku 1860 tak, aby se stalo zřejmé, jaké možnosti existovaly a jaké hlavní úkoly vznikaly nově nastupujícím třídám v jednotlivých etapách (do roku 1848, v revoluci 1848 až 1849) a v období neoabsolutismu 1849/1850—1859; 2. vylíčit sociálně ekonomický a politický vývoj jednotlivých zemí (nejdůležitějších států a národů/ a vztahů mezi nimi; 3. shrnout obsah politického myšlení (především představy o národě a o státě, obsah národních ideologií, názory na jiné národy apod.); 4. srovnat názory Karla Marxe a Bedřicha Engelse s obsahem soudobého myšlení (zejména s politickými programy jednotlivých tříd či skupin).

Protože v textu byla uváděna shrnutí vždy za každou dílčí kapitolou, bude nyní provedeno toto shrnutí vždy pro jednotlivé části (etapy).

V období od konce 18. století do druhé poloviny 40. let 19. století se uskutečňoval i v kontinentální Evropě přechod od feudalismu ke kapitalismu, a to v řadě revolucí nebo jednotlivých revolučních hnutí, na jejichž začátku byla Velká francouzská buržoazní revoluce (dále VFBR) a jejichž vyvrcholením byl rok 1848. Dílčími mezníky tohoto období přechodu od feudalismu ke kapitalismu byly roky 1815 a 1830. Buržoazní revoluce, resp. buržoazně revoluční hnutí probíhaly v řadě zemí (u řady národů) v podobě národně osvobozeneckých bojů, které byly namířeny podle okolností a podle časového sledu proti „starému režimu“, potom proti napoleonské nadvládě, po roce 1815 proti Svaté alianci a hlavně proti carskému Rusku nebo proti rakouským Habsburkům a proti pruským Hohenzollernům. Součástí buržoazně revolučního hnutí v období od konce 18. století a v první polovině 19. století byly i boje balkánských národů proti nadvládě Osmanské říše. Většina těchto revolučně osvobozeneckých hnutí byla namířena proti starému uspořádání Evropy na základě tzv. dynastického principu, totiž proti rozdělení Evropy a světa na říše a dynastie. *Představitelé nesjednocených, nesvobodných a porobených národů začali hlásat proti tomuto starému „dynastickému principu“ novou zásadu, totiž „národnostní princip“ jako návod na novou organizaci a rozdělení Evropy podle národů na „národní státy“.* Už VFBR podnítila hnutí Belgičanů, Irů, Němců a Italů nebo také Poláků. Již na začátku 19. století se ozývali se svými požadavky Srbové a pak Řekové proti Turecku, pak opět Belgičané proti Rakousku a Holandsku, Poláci proti Rusku. Proti-napoleonské války vyvolaly hnutí Španělů a Němců nebo i Italů, kteří pokračovali ve svém boji i ve 30. letech proti Rakousku.

Národnostní princip — výraz tendence ke vzniku moderní neboli buržoazní podoby národa (v důsledku vzrůstu počtu městského obyvatelstva a nástupu buržoazie k politické moci) — se neuplatňoval všude zároveň a ve stejné intenzitě. V důsledku mnoha historických okolností a geografických faktorů se kapitalismus rozvíjel rychleji v západní Evropě a v USA, takže v první polovině 19. století byly nejvíce rozvinutými zeměmi a tím i nejvíce „civilizovanými národy“ Anglie, Francie, USA a částečně i jihozápadní státy Německého spolku. Naproti tomu nejvíce zaostalé byly Turecko, Rusko a Rakousko, na jihu pak Španělsko.

V důsledku mnoha okolností vnitřního vývoje — postavení a „slávy“ v minulosti, sociálního složení obyvatelstva, početnosti příslušníků, polohy národního území — a také nebo především v důsledku mezinárodních vztahů měly jednotlivé národy různé postavení: byly sjednocené, svobodné, samostatné, anebo zůstávaly nadále roztržštěné, nesjednocené, nesvobodné, bez forem státnosti, protože se teprve „probouzely“ apod. Zvláštností vývoje z období od konce 18. století do poloviny 19. století byla skutečnost, že na cestu k vlastní státnosti se dostávaly i některé menší

a ekonomicky či „civilizačně“ opožděnější národy (Balkán, Latinská Amerika) dříve než národy s historickou tradicí a s vyvinutější sociální strukturou.

Před rokem 1848 existovaly tyto typy národů či etnik:

1. Národy, které měly úplnou samostatnost.
2. Již vyspělé, velké „historické“ národy, které usilovaly o své sjednocení a osvobození a samostatný národní stát.
3. Menší národy, které získaly nějakou míru státnosti.
4. Jazykové skupiny, národnosti, většinou bez plně rozvinuté sociální struktury, ale které byly postupně začleňovány do sféry objektivně probíhajících procesů utváření národů.

Uvedené skutečnosti ovlivňovaly představy a názory o tom, co je národ, kdo a za jakých okolností (podmínek) může být národem a jaká jsou práva a povinnosti národa v rámci lidstva. *Francouzské a anglické zkušenosti* vedly k tvrzení, že *národ je především historickostátní* (historicko-právní) *pospolitost*, dostatečně silná (početná) a životaschopná bránit se, rozvíjet se a působit „civilizačně“ na druhé atd. Protože Angličané a Francouzi utvořili již v 15. a 16. století „národní“ státy, znamenal pojem „nation“ ve francouzštině a angličtině „stát“ i „národ“. Historická tradice a zároveň skutečnost, že Italové a Němci měli literární národní jazyky, dovolovala považovat za „národy“ také Italy a Němce, ačkoli v minulosti nikdy nevytvořili vlastní národní státy.

Z prostředí menších a dosud nesvobodných národů vycházela snaha považovat národ především za jazykovou nebo územně jazykovou *pospolitost*. Takže i národy-národnosti uvedeného druhého a třetího typu se hlásily — s různou intenzitou — o právo být samostatnou (svěbytnou) národní jednotkou v rámci lidstva s určitou mírou samosprávy třeba v rámci existujících státních celků. I ty nejmenší mezi národy-národnostmi přijímaly z osvícenství, romantismu a demokratické ideologie zásadu, že mohou a mají být zastoupeny v rámci lidstva, že národ je hodnota. Opírajíce se o některé zásady starších myšlenkových systémů a zejména o hesla VFBR, ucházeli se představitelé i malých národů o to právo, které se již ve 30. letech a hlavně roku 1848 stalo známé v podobě práva národů na sebeurčení.

Zatímco v prostředí velkých národů (národních států) se vytvořila představa, že jeden stát má být i jedním národem a pokud možno nebo povinně (Anglie, Francie) s jedním jazykem, zase u malých byla přijímána představa opačná: jeden jazyk-jeden národ a pokud možno vlastní státnost. Zatímco velcí (početní) Němci a poměrně málo početní Maďaři chtěli ve střední Evropě uplatňovat první tendenci, rakouští Slované toužili uskutečnit druhou tendenci.

Národnostní princip se prosazoval do své konečné podoby (na politické mapě Evropy a světa) jen zvolna a za velkých obtíží. Rusko sice při svém tlaku proti Turecku objektivně napomáhalo balkánským národům,

ale ve střední Evropě zase zabraňovalo jakýmkoli změnám proti Rakousku a Německému spolku. Italové, Belgičané, Poláci i jiní hledali oporu a podporu v Anglii a ve Francii, ale s nevelkými nebo jen s dočasnými úspěchy. Anglie se snažila zabránit úsilí Ruska proniknout k Úžinám (a tím vystupovala proti osvobozenecům snahám balkánských slovanských národů) a ve střední Evropě nebo vůbec na kontinentě vedla politiku s cílem udržet „rovnováhu sil“, což byla mírněji vyjádřena stará a absolutistická zásada status quo, kterou hájila zejména Svatá aliance po roce 1815.

Radikální liberálové a demokraté v západoevropských státech, vycházejíce ze zásad VFBR a sami je rozvíjejíce, přáli od 20. a 30. let osvobozenecům hnutí Řeků, Belgičanů, zejména pak Poláků a Italů, sympatizovali i s Iry a souhlasili s ideou sjednocení Německa. Vystupovali proti systému Svaté aliance a zejména proti Rusku: obávali se výbojů Ruska proti jihovýchodní a střední Evropě. Druhým reakčním a zaostalým státem bylo pro četné evropské vzdělance Rakousko. *Liberálové a hlavně demokraté* kritizovali vlády svých zemí — a *proti oficiální zahraniční politice navrhovali „sbratření všech národů“ v příští „svobodné Evropě národů“* apod. Zároveň dovolovali Němcům, Italům, Polákům, Maďarům nebo i Rumunům a jiným tisknout ve svých časopisech různé články a výzvy o podporu národně osvobozenecům hnutí.

Zatímco někteří představitelé buržoazních skupin některých národních hnutí povýšili ve 30. letech ideu národa málem na nové náboženství, *působily v období od konce 18. století nadále i ideje nadnárodního uspořádání Evropy a světa*. Navazovalo se podle okolností na starší univerzalizmus a kosmopolitismus — a ze zkušeností o negativních důsledcích sporů a válek mezi státy vyvozovali někteří vzdělanci závěr, že spása evropské společnosti a celého lidstva bude zaručena nějakou nadnárodní organizací, která zároveň umožní i „nové uspořádání společnosti“. Takové nadnárodní uspořádání příští „svobodné společnosti“ si přáli *utopičtí socialisté a komunisté*, kteří *viděli blízkou budoucnost lidstva bez národů, bez hranic* a eventuálně i na základě společného jazyka. Zatímco filantropičtí vzdělanci a utopičtí socialisté z přelomu 18. a 19. století docházeli k těmto představám o příští ideální společnosti s důvěrou v sílu morálních kategorií (potřebou „spravedlnosti“), odůvodňovali revoluční komunisté ve 30. a 41. letech své představy o beztřídní a beznárodní celosvětové společnosti *zájmy proletariátu, který nic nevlastní a proto nemá vlast, takže může sjednotit lidstvo bez ohledu na národnost* a naváže na princip *„revolučního vměšování“ jakobínů: Osvobozený národ-lid musí pomoci druhým!*

Vědecké odůvodnění historické úlohy dělnické třídy v úsilí o novou (beztřídní, socialistickou či komunistickou) společnost podali *K. Marx* a *B. Engels*, kteří *proti utopické vizi nejbližší budoucnosti již bez národů a bez hranic kladli důraz na spolupráci představitelů různých národů, bojujících za osvobození, sjednocení a osamostatnění proti feudalismu*

a absolutismu. Marx a Engels považovali za správné, aby socialistické hnutí a konkrétně Svaz komunistů podpořily každé revoluční národní osvobozené hnutí. Na rozdíl od některých revolučních komunistů (Weitling, Dézamy) považovali Marx a Engels existenci „moderních národů“ za „normální“ formu organizovanosti lidstva své doby. Z dostupných znalostí o světě a z vlastního zkoumání poměrů na Západě vyvodili Marx a Engels závěr, že „moderní národy“ jsou pospolitostí, které vznikají v důsledku ekonomické a politické centralizace (sjednocováním „provincií“ do „národního“ státu) pod vedením buržoazie. Moderní čili buržoazní národy se konstituovaly nejdříve v „civilizovaných“ (průmyslově, kulturně a politicky vyspělých) zemích-státech. Právo na podobné sjednocení „provincií“ do jednotného „národního státu“ pod vedením buržoazie, jaký vyzníval v Anglii a ve Francii, předpokládali a nárokovali Marx a Engels také pro Němce, Italy a Poláky, jimž vyslovovali pravidelně své sympatie.

Pro budoucnost, ještě za kapitalismu, předpokládali i Marx a Engels „sblížení národů“: přesněji řečeno, mluvili o odstraňování rozdílů mezi národy. Příkládali sice této tendenci význam zákonitosti (objektivní nutnosti), ale nespolehnali na automatické působení internacionalizace kapitalistické ekonomiky: počítali s aktivním úsilím nejvíce uvědomělých osob a skupin o „skutečné sbratřování národů“. Proto také se účastnili spolu s členy německého Svazu komunistů, s anglickými chartisty, s francouzskými socialisty a demokraty jiných národů práce v různých mezinárodních spolcích, které sdružovaly představitele i nesjednocených a nesvobodných národů. Využívali této činnosti k podněcování sympatií západoevropské veřejnosti pro bojující národy. *Přijímáním a aktivním rozvíjením hesel za osvobození utlačovaných národů přispívali Marx a Engels k formulacím základních cílů „zahraniční politiky“ začínajícího mezinárodního dělnického (socialistického) hnutí.* Tyto cíle sice vyvěraly ještě z hesel VFBR a jejich případné uskutečnění by prospělo především buržoazii, ale jen dočasně, „nanejvýš na pár let“. Buržoazii „za zády stojí proletariát“, a teprve až „proletáři všech národů“ vytvoří „skutečné sbratření národů“, a to „pod praporem moderní demokracie“, totiž „pod vlajkou komunistické organizace“. „Proti starému živelnému národnímu sobectví“ se může postavit jedině „krajně proletářská strana“, psali Marx a Engels. „Proletáři“ zaútočí na buržoazii — představovali si zakladatelé vědeckého socialismu blízkou budoucnost —, přeberou moc do svých rukou a pak uskuteční „skutečné sbratření národů“: takový výsledek očekávali od nadcházející etapy „sociální revoluce“.

Tuto revoluci očekávali evropští revoluční komunisté již v druhé polovině 40. let minulého století. Únorová revoluce ve Francii se jim — a také Marxovi a Engelsovi — jevila jejím začátkem.

Na jaře 1848 vystoupilo dělnictvo v pokročilých evropských státech již jako samostatná politická síla anebo jako jedna z nejdůležitějších hnacích sil revoluce 1848. Svou samostatnou národní stranu měli dělníci v Anglii. Chartisté také dali okamžitě po únoru 1848 najevo své internacionální vztahy k francouzské revoluci a k pařížskému lidu. Chartisté však byli ve svých přípravách k nástupu za zesílení politické moci dělnictva v zemi již v dubnu 1848 odrazeni a pak postupně do června 1848 poraženi. Ve Francii nabylo hnutí dělnictva v červnu 1848 rázu občanské války proti buržoazii. Samostatná stranická organizace dělnické třídy tu však nevznikla. Dělníci byli zastoupeni v demokratických (revolučně demokratických) klubech, které dostaly po červnu 1848 podobu tajných společností. Skupina lidí, kteří od ledna 1849 vystupovali jako „sociálně demokratická strana“, byla ve skutečnosti dočasným a volným svazkem dělníků a měšťáků pod vedením maloburžoazních demokratů. Francouzští dělníci vyhlásili již koncem února a začátkem března svůj sociálně ekonomický program („právo na práci“ a „spravedlivý podíl na výsledcích své práce“) a prosadili i zřízení zvláštní vládní komise pro dělnické záležitosti (tzv. lucemburská komise), ale její předseda Louis Blanc vedl činnost v duchu politického reformismu: jeho snahou bylo dělníky uklidnit, udržet jejich hnutí v mezích zákona, prostředkovat mezi dělníky a zaměstnavateli. V květnu 1848 skupina lidí kolem Sobrierova časopisu „La Comune de Paris“ usilovala o vytvoření „lidového konventu“, který by se stal orgánem dělnické třídy a zahájil by tak systém „dvojvládní“ ve Francii. Začátkem června 1848 začala „Společnost spojených korporací“ vydávat zvláštní list „Journal des travailleurs“, v němž zaznělo i heslo „Válka kapitálu!“. *Francouzští dělníci s nadšením přijímali soudobá hesla ve prospěch osvobození Polska, Itálie nebo i jiných národů.* Právem se zřejmě hlásalo na jedné barikádě z června 1848: „Padne-li Paříž, bude uvržena do poroby celá Evropa!“

Významnou úlohu sehrálo dělnictvo v roce 1848 v jednotlivých zemích Německého spolku. K této své úloze hnací síly revoluce bylo německé dělnictvo připravováno již před březnem 1848 „Svazem komunistů“, ale tato společnost měla formu tajné revoluční či propagandistické společnosti, která svými silami nebyla s to zorganizovat na jaře 1848 sjednocení vznikajících dělnických spolků v Německu. Německá dělnická třída dosáhla vyššího stupně sjednocení než francouzská (ustavení „Dělnického sbратření“ na přelomu srpna a září 1848), dala jasně najevo svůj internaciona-
lismus ve vztahu k anglickým i francouzským dělníkům (časopis „Das Volk“ Stephana Borna vyjadřoval sympatie bojujícím dělníkům v Paříži, protože je považoval za „naše bratry“: dělníky přece nerozděluje ani jazyk, ani státní hranice!), ale němečtí dělníci nebyli s to ani objektivně, ani subjektivně postavit se do čela revoluce.

Revoluce 1848—1849 byla buržoazní, resp. buržoazně demokratická, jejímž úkolem bylo svrhnout feudalismus a absolutismus, popřípadě i rozšířit již existující základní buržoazní svobody v západní Evropě. Revoluce sice měla celoevropský ráz a vzhledem k četným a silným vazbám mezi státy Německého spolku a rakouskou říší nabývala podoby „středoevropské revoluce“, ale v podstatě šlo tehdy o více méně samostatná hnutí jednotlivých národů. Ve všech zemích s výjimkou Francie měly v revoluci ústřední úlohu národní požadavky: dobytí rovnoprávnosti, provedení sjednocení a získání státní nezávislosti. *Národní či národnostní otázka se stala ve většině zemí nerozlučnou součástí revolučních hnutí.* Za své sjednocení vystupovali okamžitě Němci, o osvobození a sjednocení bojovali Italové, obnovit svůj dřívější stát chtěli nadále a ještě důrazněji Poláci, o osamostatnění Uher a přeměnu v národní stát usilovali Maďaři, sjednocení a osvobození bylo cílem Rumunů, svébytnost a určitou míru státnosti v rámci federace si přáli Češi, Slováci, Jihoslované. „Osvobozování národů — psal Engels v roce 1882 — bylo jedním ze skutečných cílů revoluce 1848.“ „Zásada národnosti“ jako „právo národů“ (na sebeurčení) s hesly o „bratrství národů“ se stala na jaře 1848 určující ideou doby. V březnu a dubnu 1848 se všude hlásalo a skoro všude se věřilo, že vznikne „aliance národů“ v podobě nějakého „svazu států-zemí“. Pronášely se projevy za vytvoření „spojených států evropských“ nebo jiné podobné formy spojení evropských národů.

Postupně od dubna — května 1848 vystupovaly do popředí před ideu „bratrství národů“ potřeby a zájmy vlastních národů, které ovšem nebyly ve vzájemné shodě, a naopak vyvolávaly neshody, spory a války. Objektivním zdrojem těchto rozporů byla již vylíčená rozdílná sociálně ekonomická a kulturně politická úroveň a hlavně pak státoprávní postavení jednotlivých národů. Z tohoto rozdílného postavení národů a zároveň z rozdílného již dříve vysvětleného pojetí „národa“ (jeho práv) vplynuly takové národní ideologie a národní programy, jejichž požadavky nebyly a nemohly být ve shodě, naopak vyvolaly spory. Usilující o maximální splnění vyhlášených národních cílů (všichni stejného jazyka se musí sjednotit, všechno historické území je „naše“, „jsme tu odpradávná“ atd.), volili buržoazní představitelé jednotlivých národních hnutí takový postup uvnitř země či národa (spolupráce s těmi či jinými vrstvami-skupinami) a usilovali o takové spojenectví s jinými národy, že se dříve nebo později musila hnutí jednotlivých národů dostávat do vzájemných konfliktů se sousedními národy.

Rozpory mezi národy nebyly zaviněny nějakou národům imanentní „příšerou nesvornosti“, na níž si stěžovali na základě zkušeností z léta a podzimu 1848 někteří představitelé jednotlivých národních hnutí již na jaře 1849 nejen na adresu druhých národů, ale také ve vztahu k vlastním národům: spory a nakonec války mezi některými národy byly důsledkem třídních rozporů mezi buržoaziemi jednotlivých národů anebo

(nebo zároveň) důsledkem rozdílného stupně revolučnosti v hnutí jednotlivých národů. *Rozdíly v cílech a postupu (spojenectví) jednotlivých národů rakouské říše se jevíly Marxovi a Engelsovi po červnu 1848 tak značné, že začali rozlišovat národy „revoluční“* (rakouští Němci, Maďaři, Poláci) *a kontrarevoluční“* (Češi, Slováci, Jihoslované, sedmihradští Rumuni). *Odsudky tzv. kontrarevolučních národů byly však příliš ovlivněny Hegelovým pojetím vzniku a zániků národů, a navíc zakladatelé vědeckého socialismu příliš podléhali představám o všemocnosti tendence ekonomické a politické centralizace, kterou vykonávají velké národy na úkor menších národností. Třeba však dodat, že Marx a Engels kritizovali a odsuzovali i zradu své, francouzské, anglické nebo italské buržoazie jako kontrarevoluční síly.*

Současníci a po nich historikové soudili, že příčinou porážky revoluce 1848 byla agresivní politika Ruska a také neochota a odmítání Francie a Anglie pomáhat při osvobozování Němců, Poláků, Italů a jiných. Vina za porážku revoluce se posléze přisuzovala druhým národům. Nesplnění cílů Němců (Velké Německo) a Maďarů (samostatnost a národní ráz Uher) zavinili „panslavističtí“ Češi, Jihoslované, Slováci. Opačně zase představitelé poznaňských Poláků, Čechů a Slovinců viděli příčinu porážky svého hnutí ve velkoněmeckých snahách, Charváti, vojvodinští Srbové, Slováci a sedmihradští Rumuni v hegemonismu Maďarů.

Byla tehdy v roce 1848 „národnostní otázka“ v Evropě vsutku „neřešitelná“ — jak soudil např. Golo Mann? „Nacionálně sobecká“ buržoazie nebyla s to se domluvit, protože jedni se odvolávali na „právo silnějšího“, druhí (slábší) naivně věřili a spoléhali na „zásadu národnosti“ jako na „příkaz doby“, jako povinnost „spravedlnosti“ apod. Vzájemně rozporné nároky (na území, hranice) šlo řešit zásadou, kterou Engels navrhoval ve vztahu mezi Němci a Poláky: „Každý musí něco ztratit!“

Buržoazní (liberálové) a často i maloburžoazní (radikálové) demokraté velkých národů většinou nebyli ochotni ztratit nic. Zásady, které hlásali na jaře 1848 v Paříži dědicové revolučních jakobínů — vítězní revolucionáři zruší dosavadní útisk porobených národů a pomohou jim ke svobodě —, staly se majetkem méně početné skupiny revolučních demokratů a socialistů. V Německu přejali a sami rozvíjeli tyto či podobné zásady členové redakce „Neue Rheinische Zeitung“, jehož vydavatelé — Marx, Engels, Wolf, Freiligrath a další spolupracovníci — vyjádřili hned v prvních číslech i tuto směrnicí svého úsilí: Německo musí skončit s utlačováním sousedních národů a nesmí je vhnět do náručí kontrarevoluce! Německo se osvobodí uvnitř (doma) tím, že se osvobodí navenek (sousedy)! Články o demokratickém charakteru Pražského povstání svědčí o tom, že Marx a Engels měli v počtu „sousedů“ na mysli zprvu i Čechy.

K přesvědčení o tom, že „zásada národnosti“ obsahuje nejen právo pro vlastní národ, ale i povinnost vůči druhým národům, došli Marx a Engels nikoli z „morálky“, ze „sympatií vůbec“, ale považovali ji za potřebnou

taktiku sociální revoluce kterou bylo třeba vést mezinárodně — zároveň s jinými národy — a již bylo třeba spojenců z řad dosud slabších a utlačovaných národů. Proti „spravedlnosti“, z které vyplývá jakási povinnost „bratrství všech národů“, stavěli Marx a Engels objektivní stav v úrovni „civilizace“ jednotlivých národů, o jejichž osudu rozhodne „nevyhnutelnost“ a „železná nutnost“ chodu dějin. Nikoli „zbožná přání“, ale „důkladná revoluce a krvavý boj“ rozhodnou. Kdo nepůjde s revolucí, nemá nárok na pomoc od silnějších a již svobodných národů. Právo na svébytnost a samostatnost — a v tom byla podstata národnostní otázky — je podřízena revoluci. Na otázku „Svoboda nebo poroba?“ mohla být jen jedna odpověď: Napřed revoluce, která uskuteční svobodu, a ta umožní i právo národnostem! „Revoluci nelze klást podmínky. Buďto jsi revolucionář a přijímáš důsledky revoluce, ať jsou jakékoli, nebo budeš vehnán do náruče kontrarevoluce a jednoho krásného dne se octneš, možná úplně proti své vůli a aniž si to uvědomuješ, v těsném objetí s carem Mikulášem nebo s Windischgrätzem.“

Tuto zásadu, jejíž bezpodmínečné uznání žádal Engels ve známém článku „Demokratický panslavismus“ od Bakunina a ostatních slovanských demokratů a v níž měl na mysli zřeknutí se nejen „fantastické všeslovanské národnosti“, ale i ideje „samostatných slovanských států“, nemohli radikální demokraté slovanských národů přijmout. Vysvětlili jsme již, že revoluce 1848 nebyla „sociální“ v tom smyslu, jako by „šlo všude o svržení politického panství buržoazie“, jak se domnívali Marx a Engels. A v buržoazní revoluci nemohlo jít o svobodu bez rozdílu národnosti či bez ohledu na národnost anebo o porobu (Ruskem!). V buržoazní revoluci nemohlo jít o protikladný vztah buď svoboda (občanská práva), nebo národnost (bez zajištění politických práv lidí). Národnost, právo národů na svébytnost — to bylo jedno ze základních hesel a cílů buržoazní revoluce.

Marxovo a Engelsovo hodnocení slovanských národů rakouské říše jako kontrarevolučních od poloviny roku 1848 mělo nepochybně objektivní podklad v politice konzervativních složek české, slovenské, charvátské, slovinské a srbské politiky, ale nepřihlíželo dostatečně k vnějším příčinám a podnětům konkrétních postojů Čechů, Charvátů atd. Engels sice odsuzoval v červnu a červenci „Němce“ za to, že vehnali Čechy „do náruče kontrarevoluce“, ale pak hodnotil jen výsledný efekt, totiž následující postoj Čechů a jiných ve vztahu k Habsburkům bez přihlídnutí k „národním sobectvím“ Němců a Maďarů. Dnes navíc víme, že další trvání panství Habsburků v rakouské říši po březnu 1848 nezáviselo na postoji slovanských národů: rozhodující podíl na tom měla přece především politika německorakouské buržoazie, která ponechala ve vídeňské (německorakouské) vládě řízení armády a zahraniční politiky (spojenectví s carismem!) „koruně“ (císaři, dvoru — „hofpartaji“). Takto nedůsledně a potom kontrarevolučně si počínala i německá buržoazie v pruské vládě.

Ještě v polovině 50. let tohoto století posuzovali někteří sovětští badatelé Marxův a Engelsův přínos v poznávání a hodnocení národnostní otázky v letech 1848—1849 tak, jako by zakladatelé vědeckého socialismu již tehdy „odhalili zákonitosti národnostní otázky za kapitalismu“. Noví sovětští a jiní historikové naopak upozorňují na nepřesnosti i vážné omyly, jež obsahují četné Marxovy a Engelsovy články z let 1848—1849 (již citované statě „Boj v Uhrách“, „Demokratický panslavismus“) později některé kapitoly z „Revoluce a kontrarevoluce v Německu“ další články o panslavismu, v nichž se zejména Engels vyslovil s averzemi o minulosti a budoucnosti slovanských národů. Editori 2. ruského vydání Spisů Karla Marxe a Bedřicha Engelse proto upozorňují, že marxistické rozpracování teorie národnostní otázky bylo teprve v začátcích. Dodejme k tomu, že obsah a cíle „národnostní otázky“ v roce 1848 vysvětlovala vhodně ta hesla, jejichž znění připravovala evropská demokracie již od 20.—30. let minulého století. Program evropské demokracie s vylíčenými zásadami (viz závěr II/1) se sice v letech 1848—1849 neuskutečnil, ale obsah jeho hesel se stal důležitou základnou nových úvah následujících generací demokratů a socialistů.

III.

Postupně od léta 1849 upevňovaly dynastie spolu se šlechtou a kontra-revoluční buržoazií ve většině evropských států své panství v takové míře či v takové formě, že se právem hovoří o 50. letech minulého století jako o období neoabsolutismu. Kapitalismus se sice s výjimkou Ruska a „evropského Turecka“ všude rozvíjel, ale buržoazie již nenárokovala politické svobody, které by musila poskytnout lidovým masám včetně dělnictva. Spojenectví reakční části buržoazie s dynastiemi a feudálně smýšlející šlechtou mělo zabezpečit ekonomické pozice podnikatelů a finančníků proti jakýmkoli revolučním — sociálním i národně osvobozeneckým — otřesům. Vojenskou a policejní perzekucí byl v jednotlivých zemích udržen relativní klid, pokusy o povstání byly většinou v zárodku likvidovány.

Poměrný klid až mrtvo ve vnitřním životě jednotlivých evropských zemích je v kontrastu s neklidným a vzrušeným obsahem ve vztazích mezi mocnostmi v tomto období. Velmocenské zájmy Ruska, Francie, Anglie a Rakouska ve vztahu k Turecku vedly již v první polovině 50. let ke Krymské válce a následující změna ve vztazích mezi Ruskem a Rakouskem (zneprátelení) na jedné straně a mezi Ruskem a Francií (sblížení) umožňovalo vystoupení Francie a Sardinie proti Rakousku. Porážka povstání Italů v Miláně roku 1853 se sice jevila důkazem skutečnosti, že „národnostní princip“ je v Evropě nadále poražen a potlačen, ale *představitelé politické emigrace z řád Italů, Maďarů, Němců, Poláků a Rumunů nadále po roce 1849 promýšleli možnosti rozvinout hnutí svých*

národů proti reakčním vládám svých zemí. Spoléhali přitom na možnost, že snad zahraniční politika Anglie a zejména napoleonské Francie bude usilovat o změny na mapě Evropy ve prospěch tehdy potlačovaných národů. Rozvíření „východní otázky“ dávalo v letech 1853—1856 určité naděje i balkánským národům, ale určitého zlepšení své postavení se tehdy dočkali jen Rumuni (v důsledku spojení dunajských knížectví Moldavska a Valašska), kdežto více méně patový výsledek Krymské války znamenal potvrzení velmocenské zásady status quo pro jihovýchodní Evropu, což především pocítili Bulhaři a další.

Oslabení Rakouska po Krymské válce v důsledku jeho protiruského postoje a narůstajících protikladů s Pruskem dávalo příležitost zejména Italům, částečně i Maďarům a také Němcům, naopak zase náznak aliance napoleonské Francie a carského Ruska byl nepřiznivý Polákům, jejichž konzervativní a liberální křídlo v emigraci nadále i v druhé polovině 50. let vystupovalo nejvíce iniciativně s různými projekty změn hranic ve východní a jihovýchodní Evropě. Začátek a vlastně již příprava války Francie a Sardinie proti Rakousku v roce 1859 povzbuzovala k podobné aktivitě také emigraci nadále italskou a maďarskou, eventuálně i německou.

Uvolnění dosavadní závislosti Valašska a Moldavska na Turecku a Rusku a jejich sjednocení v národní rumunský stát jen nominálně podřízený Istanbulu, následující připojení Lombardska k Sardinii a začátek hnutí za sjednocení Itálie pod vedením savojské dynastie (ale prováděné demokratickorepublikánskými silami a namířené proti papežství a zahraničním interventům) *znova ohlašovaly nástup „národnostního principu“*, který prorážel bariéry neoabsolutismu. *Nejvýhodnější situaci měli koncem 50. let minulého století a nejvíce aktivně podněcovali tento „národnostní princip“ Italové.* Národně osvobozenecká ideologie, kterou rozvíjel v emigraci nadále G. Mazzini, nacházela do jisté míry legální základnu v Piemontě a měla nadále stoupence v jednotlivých italských státech. Na univerzitní půdě v Turíně byly v roce 1851 shrnuty historické, právní a politické zkušenosti či znalosti italské a evropské o národě a o národním státě, hlavně pak proti existenci mnohanárodnostních států v díle P. S. Manciniho.

Národně politické programy italské, polské, německé, maďarské a rumunské emigrace byly nepochybně demokratickou až revolučně demokratickou alternativou proti zahraniční politice Ruska, Rakouska, Pruska a ve značné míře i proti praxi a záměrům anglické vlády. Naproti tomu ve vztahu k napoleonské Francii zaujímal většina vůdců emigrace převážně příznivý postoj, protože předpokládali možnost využít její protiruský a hlavně protirakouský kurs. Ukázalo se však, že ve skutečnosti využíval Napoleon III. emigranty pro zájmy svého císařství a své osobní pozice. Tato orientace převážné části politické emigrace na Napoleona III. ještě více zesilovala nedůvěru Karla Marxe a Bedřicha Engelse proti četným

povstaleckým a revolučním plánům představitelů emigračních skupin jednotlivých evropských národů, které v Anglii nadále po roce 1849 vydávaly provolání o nutnosti svržení dynastií a vládnoucích tříd ve svých zemích, ačkoli objektivní podmínky (ekonomické) byly pro rozvinutí eventuálních nových revolučních bojů nepříznivé. Navíc *nemohli Marx a Engels souhlasit s obsahem různých navrhovaných programů emigrantských skupin, hlásajících nadále „posvátnost“ boje, jehož cíle nepřihlížely dostatečně nebo vůbec k potřebám dělnictva*. Marxova a Engelsova kritika programů skupin politické emigrace a jednotlivých osobností sejevila pozdějším i nejnovějším buržoazním badatelům přehnaná a „jednostranná“, příliš „osobní“ atd. Marxistické studium potvrzuje správnost této kritiky, ale zároveň upozorňuje na skutečnost, že „v určité etapě (50. let!) se aktivní revoluční vystoupení mazziniovců stala důležitým faktorem, který pomáhal překonávat mezi dělníky politický indiferentismus a získávat je pro boj za všeobecně demokratické cíle. Obdobnou úlohu sehrálo i gari-baldiovské hnutí.“

Pokoušejíce se o závěrečné shrnutí teorie a praxe zakladatelů vědeckého socialismu za padesátá léta minulého století, chceme nejdříve upozornit na možnost vzniku tohoto dojmu „na první pohled“ při studiu celkového díla Karla Marxe a Bedřicha Engelse: Může se zdát podivné až nelogické, že Marxova a Engelsova „*Neue Rheinische Zeitung*“ tvořila v revolučním roce 1848, kdy *dělnictvo ve vyspělých zemích vystupovalo jako aktivní politická síla, levé křídlo demokracie*, kdežto v období neoabsolutismu, kdy *dělnictvu bylo znemožněno rozvíjet samostatnou činnost, Marx a Engels zásadně odmítali spolupráci dělnictva s maloburžoazními demokraty* a rozvíjeli svou teoretickou práci s cílem připravit *dělnictvo na jeho příští samostatnou a vedoucí úlohu v příští etapě sociální revoluce*. Ve skutečnosti byla tato „změna“ názorů na možnost či nevhodnost spojenectví dělnictva s maloburžoazní demokracií výsledkem zhodnocení negativních zkušeností z let 1848—1849 a rozborem maloburžoazních programů po roce 1849.

Své teoretické dílo po roce 1849 začali Marx a Engels shrnutím zkušeností z „*třídních bojů ve Francii*“ a „*revoluce a kontrarevoluce v Německu*“. Tyto zkušenosti z let 1848—1849 umožňovaly Marxovi a Engelsovi určit přesněji obsah a vliv objektivních i subjektivních podmínek nových revolučních otřesů. *Cíle a postup dělnické třídy vyspělých států měly přitom vycházet nejen z předpokládaného směru vývoje ekonomiky, ale i z mezinárodních vztahů*. Marx a Engels poznali již dříve, že rozpory mezi mocnostmi, které eventuálně přerostou až do „evropské války“, mohou otevřít anebo urychlit cestu k nové vlně sociální revoluce.

Ze studia konkrétních jevů a souvislostí ve světové ekonomice a v mezinárodních vztazích vyvodili Marx a Engels v druhé polovině roku 1850 závěr, že revoluční období je skončeno a že hospodářská prosperita v nadcházejících letech nedává naději na brzký příchod nové revoluční vlny.

Za svůj hlavní úkol proto považovali teoretickou práci, která měla poučit dělnickou třídu o jejím postavení jako zvláštní společenské třídy, o podobě (etapách, stadiích) nadcházející nové sociální revoluce, o podobě vlády dělnické třídy, o jejím spojenectví s rolnictvem atd. *Středem naší pozornosti jsou však ty Marxovy a Engelsovy práce, v nichž jejich autoři vysvětlovali náplň mezinárodních vztahů a cíle jednotlivých národních hnutí, které byly v popředí zájmů velmocí nebo které podceňovaly jejich zahraniční politiku.*

Ani v 50. letech nevěnovali Marx a Engels samostatnou nebo zvláštní pozornost otázkám mechanismu vzniku a rozvoje novodobých národů anebo podstatě a smyslu „národnostního principu“. Měli nadále na mysli „velké a životaschopné národy“, jimž přiznávali právo absorbovat „trosky národů“. Takže v sérii článků „Revoluce a kontrarevoluce v Německu“ opakoval Engels své tvrzení o historických příčinách poněmčení části polského území a zejména Čech a Moravy, odvolávaje se nadále na působení „civilizace“, „centralizace“, na „životaschopnost“ Němců a Maďarů atd. *Vůči Polákům* se Engels v citované práci vyslovoval nadále se sympatiemi, ale na rozdíl od roku 1848, kdy zásadně hájil nároky poznaňských Poláků proti tamním Němcům, v roce 1852 považoval za vhodné či nutné připomenout, že je „to problém, zda mají být celé kraje obydlené hlavně Němci, velká města, jež byla úplně německá, postoupena národu (Polákům — J. K.), který až dosud nepodal žádné důkazy, že se dokáže povznést nad feudální poměry založené na rolnickém nevolnictví“. Zkrátka „byla to otázka dost spleťtá“. Ve vztahu mezi Němci a Poláky však přece jen existovalo „řešení“, resp. „jediné řešení“, totiž „válka proti Rusku“. Kdyby revoluční národy napřed vytvořily „bezpečné hranice proti společnému nepříteli“ (proti carismu), pak by si otázku vzájemných hranic určitě vyřešily, psal Engels. Až by bylo poraženo carské Rusko, „byla by s Poláky na západě lepší domluva a rozumnější řeč“, a to proto, že by „dostali rozsáhlé oblasti na východě“. Riga a Mitava by byly pro Poláky „stejně důležité jako Gdaňsk a Elbing“ (které by zůstaly Němcům — J. K.).

Naproti tomu o *Češích* či o *Čechách* se Engels v roce 1852 a znovu v roce 1855 vyslovoval jednoznačně nepříznivě: přisuzoval jim a jiným *rakouským Slovanům* postavení „roztrošených zbytků národů, jejichž národnost a politická životaschopnost dávno vyhasly“. Ale o čtyři roky později, jako by si Marx a Engels uvědomovali mylnost svých dřívějších názorů, sami se posmívali v roce 1859 velkogermánským či velkorakouským stoupencům ideje „středoevropské velmocí“, kteří své plány na jakési „obrození Svaté říše římské národa německého“ odůvodňovali tvrzením, že prý „románské národy upadly“ a že „Slované nejsou schopni vytvořit skutečně moderní stát a jejich posláním je, aby byli germanizováni“.

V souvislosti s přípravou války Francie a Sardinie proti Rakousku vyslovil Engels na přelomu února-března 1859 domněnku, že nepochybně

na mapě Evropy musí dojít ke změně hranic, ale považoval za nutné zdůraznit, že všechny změny, pokud mají být trvalé, musí vcelku směřovat k tomu, aby velké a životaschopné evropské národy dostávaly ve stále větší míře své skutečné přirozené hranice, určené jazykem a sympatiemi“. Vycházejí z dosavadní skutečnosti, že „v celé Evropě není větší mocnost, která by neměla na svém území části jiných národů“ (což zřejmě považoval za přirozené — J. K.), domníval se Engels, že „zároveň trosky národů, které se tu a tam ještě vyskytnou a nejsou již schopny národní existence, zůstanou přivtěleny k větším národům a buď s nimi splynou, nebo se udrží jen jako etnografické památníky bez politického významu“.

Víme již, že se Marx a Engels domnívali, že tyto malé a „neživotaschopné“ národy, resp. „trosky národů“ převažují ve „východní“ anebo v jihovýchodní Evropě a že do této kategorie národů-národností bez dalších perspektiv zařazovali občas rakouské Slovany s výjimkou Poláků a podle okolností i některé balkánské národy. Avšak když posuzovali konkrétní poměry v Rakousku anebo v „evropském Turecku“, vypadalo jejich hodnocení jednotlivých národů jinak.

V období „*východní krize*“ a Krymské války přijímali Marx a Engels zpočátku starší názory části evropské veřejnosti o *Turcích* jako živlu v jihovýchodní Evropě cizím a neschopným rozvíjet tu civilizaci; zároveň však pozorovali, že do postavení „rozkladu Osmánské říše“ pomáhaly Turkům velmoci včetně Anglie i Francie. Poznávajíc podstatu sultánského despotismu a nehybnost muslimství jako státní ideologie, považovali Marx a Engels za nositele „veškeré civilizace“ v „evropském Turecku“ *Řeky* a *Jihoslovany*. Marx a Engels sice viděli, že jihovýchodní Evropa byla „konglomerátem ras a národností“, ale přitom viděli převahu „řecko-slovanského světa“ a konkrétně „jihoslovanské rasy“. Sympatie Marxe a Engelse získal „chrabrý boj Srbů“, v jejichž hnutí viděli možné centrum boje „za nezávislost a národní svébytnost všech křesťanů z Bulharska, Trákie, Makedonie a Bosny“. V roce 1853 uznával Engels možnost řešit tehdy tolik diskutované otázky „*Co bude s Tureckem?*“ ve zřízení eventuální „*federativní republiky slovanských států*“.

Protože však v zahájení Krymské války viděli možnost začátku „evropské války“ (války „pokrokového Západu“ proti „autokratickému Východu“), po níž určitě přijde revoluce, a protože se obávali, že Rusko využije hnutí slovanských národů na Balkáně pro své dobytelské cíle, začala se Marxovi a Engelsovi jevit možnost povstání křesťanských národů v jihovýchodní Evropě proti Turkům jako „strašné nebezpečí panslavismu“. Odsuzující starý status quo v jihovýchodní Evropě a zároveň i liknavost Anglie a Francie ve vedení války proti Rusku, viděli klasikové marxismu-leninismu „konečné řešení“ na Balkáně až v provedení „evropské revoluce“, která posune své hranice „až do Petrohradu a Cařihradu“.

Třebaže v letech 1853—1855 vyslovovali zjevné sympatie *Rumunům*, sjednocování Valašska a Moldavska po roce 1856 sledovali s určitými

obavami a nesouhlasem: báli se nového rozšíření vlivů velmocí a zejména Ruska v dunajských knížectvích.

Podřizování jednotlivých národů širším mezinárodním vztahům (situacím) je pro Marxe a Engelse typické i v nazírání na Rakousko a jeho další osudy. Jako revolucionáři i jako Němci zastávali Marx a Engels nadále v 50. letech vůči habsburské říši nepřátelské stanovisko. V období Krymské války však sledovali rakouskou zahraniční politiku z hlediska eventuálního nasazení rakouské armády po boku Západu proti Rusku, protože carismus byl podle nich nadále hlavním nepřítelem evropské demokracie. V letech 1859—1860 pak na rozdíl od některých německých demokratů a také na rozdíl od F. Lassalla nepropadali Marx a Engels antirakouství v té míře, aby si právě tehdy přáli rozpad habsburské říše, protože taková situace by byla výhodná nikoli německému národu, ale především carskému Rusku a napoleonské Francii. Proto vystoupili Marx a Engels zásadně odmítavě proti emigrantské skupině K. Vogta (v němž viděli placeného agenta Napoleona III: Vogt doporučoval sjednocení Německa bez „německých zemí“, konkrétně i bez Čech a Moravy) a taktně i proti Lassalloví (který při svém protirakouském zaujetí uznával jinak právo neněmeckých národů usilovat o uskutečnění „principu svobodných a nezávislých národů“). Odmítání protirakouského kursu části německých demokratů v roce 1859 však nebylo hlavní formou postojů K. Marxe a B. Engelse v období války Francie a Sardynie proti Rakousku. Marx a Engels především odmítali velkoněmecké tendence, podle nichž měli Němci hájit hranici na Rýně (proti Napoleonovi III.) v Itálii na řece Pádu (tedy po boku Rakouska). A zároveň nadále a zásadně hájili jako socialisté i jako Němci zásadu: Máme zájem na vytvoření silné a jednotné Itálie!

Přehled Marxových a Engelsových výpovědí — shrnujících sdělení, rozborů, soudů a hodnocení — o jednotlivých národních hnutích a o hlavních mezinárodních otázkách 50. let minulého století můžeme prozatím ukončit připomenutím, že zakladatelé vědeckého socialismu hájili i v tomto období v zásadě právo všech velkých národů na sjednocení v rámci jednotného národního státu (vzhledem ke složitým poměrům na Balkáně připouštěli možnost federativního soustátí), ale uskutečňování těchto cílů podmiňovali konkrétním rozestavením mezinárodních sil. Přihlíželi k eventuální možnosti „evropské války“ (války „Západu“ proti carismu), po níž očekávali nástup nové revoluční etapy. Toto *podřizování národních cílů mezinárodním poměrům uplatnili i ve vztahu k vlastnímu národu.* Marx a Engels byli samozřejmě stoupenci a představiteli nejprogressivnějších sil usilujících o sjednocení německého národa včetně území s německy mluvícím obyvatelstvem a dalšími „německými zeměmi“ rakouské říše, ale zároveň odmítali usilovat o rozpad rakouské říše za každou cenu či při každé příležitosti. Marx ostatně poznal, že nelze spoléhat na to, že mocnosti rozbijí Rakousko nějakým „mohutným úderem na jeho jed-

notlivé součásti“ (takovou „špatnou politiku“ by mocnosti ani neprováděly — napsal Marx v září 1860). „Jedině německá revoluce s jedním centrem ve Vídni a druhým v Berlíně by mohla rozbít habsburskou říši na kusy, aniž by přitom ohrozila celistvost Německa a uvrhla jeho neněmecké oblasti pod kontrolu Francie nebo Ruska.“

Po hospodářské krizi z let 1857—1859 se tempo průmyslové výroby ve světě opět zrychlilo. Rychle se zvětšoval i počet dělníků. V roce 1864 upozornil Marx, že dělnická třída dosáhla jeden ze svých nejdůležitějších předpokladů: velké početnosti. Navzdory zákonům, jež vydávaly reakční vlády evropských států proti socialistickým organizacím (tyto zákony přetrvávaly i na začátku 60. let), rozrůstalo se stávkové hnutí dělnictva a začaly vznikat nové dělnické spolky. Jejich představitelé se navzájem stýkali i přes hranice. Nejpriznivější podmínky ke společným stykům dělníků různých národů a národností trvaly nadále v Anglii, kde pokračovaly ve své činnosti nebo ji obnovovaly četné emigrantské spolky Němců, Italů, Francouzů i jiných. A právě Anglie se stala sídlem Mezinárodního dělnického sdružení neboli I. internacionály, jež byla založena v roce 1864.

Hlavním obsahem historického výboje v Evropě byla i v 60. letech národně osvobozenecská hnutí. Hnutí za sjednocení Německa a Itálie, osvobozenecský boj Poláků a Irů a také hnutí jednotlivých národů habsburské říše (v těchto všech hnutích se všude objektivně odrážely naléhavé potřeby společenského vývoje doby) — všechny tyto otázky zůstávaly či nově se stávaly těžištěm politického a ideologického života v Evropě. Marx i Engels a s nimi další stoupenci socialismu věnovali proto i v 60. letech velkou pozornost otázkám národně osvobozenecských bojů a eventuálně i národně demokratickým (revolučně demokratickým) organizacím a jejich představitelům, a to opět v souvislosti se zahraniční politikou velmocí. Vždyť přežívající bonapartismus, ruský carismus i anglická politika tvořily jednu z hlavních překážek rozvoje národně osvobozenecských hnutí. Marxovy a Engelsovy rozborů jednotlivých evropských i světových událostí ze 60. let představují další rozvinutí velkých idejí proletářského internaciona-
lismu, jehož teorie a praxe se uplatnily v roce 1864.